

ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ-ΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ ΒΑΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΥ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΙΣΜΟΥ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΡΩΤΗ ΜΕΤΑΠΟΛΕΜΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ

Γεώργιος Λιοδάκης, Επίκ. Καθηγητής Πολυτεχνείου Κρήτης

1. Ανασκόπηση των Οικονομικών Εξελίξεων και της Ανάπτυξης του Θεσμικού Πλαισίου για τον Προγραμματισμό.

Η ειδικότερη διερεύνηση της εμπειρίας του οικονομικού προγραμματισμού κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967) και η συναγωγή ορισμένων συμπερασμάτων είναι αναμφισβήτητα χρήσιμη, δεδομένου ότι ο προγραμματισμός και η οικονομική ανάπτυξη της περιόδου εκείνης είχαν άμεσες επιπτώσεις στις πιο πρόσφατες οικονομικές εξελίξεις της χώρας και εμπλουτίζουν το σύγχρονο προβληματισμό γύρω από τις προϋποθέσεις και τις προοπτικές της οικονομικής ανάπτυξης.

Για μια τέτοια βέβαια διερεύνηση είναι καταρχήν αναγκαία μια ιστορική ανασκόπηση των προβλημάτων της εξεταζόμενης περιόδου και της συγκεκριμένης διαμόρφωσης του θεσμικού πλαισίου για τον προγραμματισμό της ελληνικής οικονομίας. Από αυτή την άποψη, θα πρέπει να λάβουμε υπόψη το γεγονός ότι η χώρα βγήκε από τα δεινά του δευτέρου παγκοσμίου πολέμου και στη συνέχεια του εμφυλίου πολέμου με μια κατεστραμμένη οικονομία και έναν αποδιαρθρωμένο σε μεγάλο βαθμό κοινωνικό ιστό. Εμπαινε επομένως άμεσα το καθήκον της ανασυγκρότησης και οικονομικο-κοινωνικής ανοικοδόμησης της χώρας. Το καθήκον αυτό περιελάμβανε προφανώς όλες τις βασικές επιλογές για τον τρόπο και τους προσανατολισμούς της ανάπτυξης. Όπως είναι γνωστό, οι συντηρητικές δυνάμεις του τόπου και οι ορθόδοξοι οικονομολόγοι, που έκφραζαν τα συμφέροντα της εγχώριας άρχουσας τάξης και του ξένου κεφαλαίου, υποστήριξαν μια ανάπτυξη σε καπιταλιστική κατεύθυνση και, με το επιχείρημα ότι η χώρα ήταν ανεπαρκής σε πλουτοπαραγωγικούς πόρους και κεφάλαια, τη στήριξη της ανάπτυξης αυτής σε μεγάλο βαθμό στη συνδρομή του ξένου κεφαλαίου. Από την άλλη πλευρά, από το χώρο της Αριστεράς, υποστηρίχτηκε η ανάπτυξη σε μια λαϊκό-δημοκρατική και προοπτικά σοσιαλιστική κατεύθυνση, η οποία θα στηριζόταν κατά κύριο λόγο στην αξιοποίηση των εγχώριων πλουτοπαραγωγικών πόρων, που όπως αποδεικνυόταν ήταν επαρκείς, και στο εγχώριο εργατικό δυναμικό, χωρίς βέβαια να παραγνωρίζεται η σκοπιμότητα ανάπτυξης της διεθνούς ανταλλαγής και συνεργασίας. Η κλασική μελέτη του Δ. Μπάτση (1977), που πρωτοδημοσιεύτηκε το 1947, αποτελεί μια καλά συγκροτημένη πρόταση για μια σχεδιασμένη ανάπτυξη σε αυτή την κατεύθυνση. Βασικό άξονα της πρότασης αυτής αποτελούσε η ανάπτυξη βαριάς βιομηχανίας στην Ελλάδα, η οποία θα στηριζόταν στον ορυκτό, ενεργειακό και γεωργικό πλούτο της χώρας και στο διαθέσιμο εργατικό δυναμικό. Μέσα λοιπόν σε αυτά τα πλαίσια τέθηκε για πρώτη φορά στην Ελλάδα το αίτημα και επισημάνθηκε η αναγκαιότητα για μια προγραμματισμένη οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη.

Η σύγκρουση των δύο κοινωνικο-θεωρητικών προοπτικών ανάπτυξης της χώρας, που όπως επισημάνθηκε παραπάνω αναφάνηκε αμέσως μετά το τέλος του πολέμου, λύθηκε στο πεδίο της θερμής εμφύλιας σύγκρουσης και των διεθνών πολιτικο-στρατηγικών συσχετισμών. Μετά την ήττα του λαϊκού κινήματος κατά τη διάρκεια του εμφυλίου και την επικράτηση των κοινωνικοπολιτικών δυνάμεων που επιβάλλουν το δυτικό πρότυπο της εξαρτημένης καπιταλιστικής ανάπτυξης, η πρόταση της Αριστεράς που εκφράζεται από το έργο του Δ. Μπάτση, όχι μόνο δεν υλοποιείται, αλλά αποσιωπάται τελείως. Για το λόγο αυτό, ακολουθώντας τις πραγματικές εξελίξεις, και πέρα από ορισμένους συγκριτικούς υπαινιγμούς, στα επόμενα θα συγκεντρώσουμε την προσοχή μας στο πρότυπο που τελικά ακολουθήθηκε και στην εφαρμογή του ενδεικτικού προγραμματισμού που επιχειρήθηκε κατά τις δεκαετίες του '50 και του '60. Είναι όμως σκόπιμο εδώ να επισημάνουμε ορισμένες βασικές διαφορές ανάμεσα στην πρόταση της Αριστεράς και το πρότυπο ανάπτυξης (και προγραμματισμού) που τελικά επιβλήθηκε. Πέρα από τις διαφορές θεωρητικής συγκρότησης και μεθοδολογίας, θα πρέπει να σημειώσουμε ότι η πρώτη πρόταση στηρίζεται θεμελιωδώς στην ανάπτυξη εγχώριας βαριάς βιομηχανίας και στην τεκμηριωμένη πεποίθηση για τη βιωσιμότητα μιας τέτοιας ανάπτυξης (Μπάτσης 1977: 375, 376), η οποία στηρίζεται στον οικονομικό προγραμματισμό και διαμορφώνεται μέσα στα πλαίσια ενός γενικότερου "σχεδίου" οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης. Η ίδια πρόταση αποδίδει έναν περισσότερο ενεργό ρόλο στο κράτος και αντιμετωπίζει πιο ουσιαστικά τη σχέση οικονομίας-πολιτικής (βλ. Μπάτσης 1977: 197). Βασικό επίσης στοιχείο της Δημοκρατικής Πρότασης (της Αριστεράς) είναι η κοινωνική ανάπλαση (μετασχηματισμός), που προϋποθέτει την κατάργηση της πολιτικής εκμετάλλευσης και κυριαρχίας της εγχώριας οικονομικής ολιγαρχίας, και την κατάργηση της προνομιακής εκμετάλλευσης της εθνικής οικονομίας από το ξένο κεφάλαιο (Μπάτσης 1977: 194). Αντίθετα, η πολιτική που ακολουθήθηκε στόχευε και συνεπαγόταν την αναπαραγωγή των κυρίαρχων τάξεων και τη συνέχεια της επικυριαρχίας του ξένου κεφαλαίου (στο ίδιο: 196-198).

Μετά το τέλος του πολέμου προκύπτει μια μετατροπή της Βρετανικής σε Αμερικανική επικυριαρχία, μέσα στα γενικότερα πλαίσια της Pax Americana. Από τις αρχές ήδη της δεκαετίας του '50 αρχίζουν να διαμορφώνονται και να ισχυροποιούνται οι δεσμοί της οικονομικής, πολιτικής και επιστημονικής εξάρτησης της χώρας από τα ισχυρά κέντρα του καπιταλισμού και ιδιαίτερα από τις ΗΠΑ. Μέσα στα πλαίσια των νέων διεθνών συσχετισμών και κάτω από την ισχυρή επιρροή του Σχεδίου Μάρσαλ, διαμορφώνεται σε σημαντικό βαθμό το πρότυπο ανάπτυξης, η οικονομική διάρθρωση και οι εξωτερικές συναλλαγές της χώρας. Η Αμερικανική βοήθεια, ιδιαίτερα κατά τις αρχές της δεκαετίας του '50, αποτελεί πηγή αποφασιστικής σημασίας για τη χρηματοδότηση της προσπάθειας οικονομικής ανασυγκρότησης της χώρας.

Παράλληλα, οι κυβερνήσεις της περιόδου εκείνης, στηριζόμενες σε εξωτερικά δάνεια και στην εγχώρια αποταμίευση, χρηματοδότησαν μια σειρά έργων υποδομής και πήραν διάφορα θεσμικά και οικονομικά μέτρα για την οικονομική ανασυγκρότηση και την προώθηση της βιομηχανικής ανάπτυξης της χώρας. Χαρακτηριστικά παραδείγματα τέτοιων μέτρων αποτελούν ο Ν. 2687/53 για την προσέλκυση και κατοχύρωση του ξένου κεφαλαίου, η ίδρυση του "Όργανιου Χρηματοδοτήσεως της Οικονομικής Αναπτύξεως"

(ΟΧΟΑ) το 1954, και η Απόφαση της Νομισματικής Επιτροπής (1957) για τη χρηματοδότηση της βιομηχανίας από τις εμπορικές τράπεζες. Παράλληλα, και πέρα από τις επενδύσεις στην υποδομή και τον τομέα παραγωγής ενέργειας, κατά την περίοδο 1953-1964 πραγματοποιείται μια σειρά κρατικών επενδύσεων με την ίδρυση βιομηχανικών μονάδων "εθνικής σημασίας" (λιπάσματα, ζάχαρη, κλπ.). Όλα αυτά τα μέτρα, συνδυαζόμενα και με διάφορες φοροαπαλλαγές για το κεφάλαιο, διαμορφώνουν μια περίοδο που μπορεί να χαρακτηριστεί ως η "περίοδος ανάπτυξης υπό την καθοδήγηση του κράτους" (Μηλιός 1988: 335).

Αξιοσημείωτη είναι επίσης η υποτίμηση της δραχμής το 1953 κατά 50% σε σχέση με το δολάριο. Το μέτρο αυτό και τα λοιπά μέτρα νομισματικής πολιτικής που εφαρμόστηκαν, σε συνδυασμό με το καθεστώς σταθερής συναλλαγματικής ισοτιμίας που ακολουθήθηκε, αλλά κυρίως σε συνάρτηση με την παραγωγική επέκταση της οικονομίας, συνετέλεσαν στην εδραίωση μιας σχετικής νομισματικής ισορροπίας που διήρκεσε ουσιαστικά μέχρι το 1973. Η νομισματική σταθερότητα, παράλληλα με την προαναφερθείσα ενεργό κρατική παρέμβαση και τη συμπίεση των μισθών, που αποτέλεσε συνέπεια της συντριβής της Αριστεράς και της καταστολής του εργατικού κινήματος, αποτέλεσαν ευνοϊκούς παράγοντες για την καπιταλιστική "ανασυγκρότηση" της χώρας και τη σχετικά γρήγορη ουσίωση του κεφαλαίου. Έτσι, παρά το γεγονός ότι η μεταπολεμική "ανασυγκρότηση" παρουσίασε στην Ελλάδα μια σχετική καθυστέρηση, τελικά επιτεύχθηκε με αρκετά γρήγορο ρυθμό, ενώ ταυτόχρονα άρχισε να εκτυλίσσεται μια αξιόλογη διαδικασία εκβιομηχάνισης. Αξιοσημείωτο είναι ότι, ο μέσος ετήσιος ρυθμός ανάπτυξης του ΑΕΠ, που κατά την περίοδο 1952-1961 ανέρχεται σε 5,7%, υπερβαίνει τους αντίστοιχους ρυθμούς ανάπτυξης των περισσότερων χωρών (βλ. και Μηλιός 1988: 336). Βέβαια το μεγαλύτερο μέρος της παραγωγικής δραστηριότητας εξακολουθεί να στρέφεται προς τους τομείς των υπηρεσιών και την ελαφρά βιομηχανία, ενώ το εγχώριο κεφάλαιο εξακολουθεί να έχει έναν έντονα εμπορομεσιτικό χαρακτήρα (Μπάτσης 1977: 203-204) και η "ιδιωτική πρωτοβουλία" εμφανίζεται ανίκανη ή απρόθυμη να αναλάβει σοβαρές παραγωγικές επενδύσεις. Παράλληλα, ο αγροτικός τομέας στερείται μιας επαρκούς υποδομής, δέχεται το μεγάλο βάρος της προσπάθειας εκβιομηχάνισης, και οδηγείται βαθμιαία στην εγκατάλειψη και στην εξαθλίωση της μεγάλης μάζας των αγροτών.

Τα προβλήματα λοιπόν που αντιμετωπίζει η χώρα, όπως διαμορφώνονται κατά τις αρχές της δεκαετίας του '60, είναι σοβαρά. Συναφίζονται από το χαμηλό κατά κεφαλή εισόδημα της χώρας και το σχετικό χάσμα από τις αναπτυγμένες χώρες, τη διάρθρωση της απασχόλησης με την υψηλή συμμετοχή της γεωργίας και το μικρό ειδικό βάρος της μεταποίησης, το μαζικό μεταναστευτικό ρεύμα που δημιουργείται από το χάσμα του βιοτικού επιπέδου και του εισοδήματος, το χαμηλό επίπεδο παραγωγικότητας, τη διόγκωση του τομέα των υπηρεσιών και την υδροκεφαλική τάση ανάπτυξης των Αθηνών, την ανισορροπη τομεακή και περιφερειακή ανάπτυξη, την επιδείνωση της διανομής του εισοδήματος, την περιορισμένη ανταγωνιστικότητα και το άνοιγμα του εμπορικού ισοζυγίου, την ανεπαρκή δράση του κράτους στον τομέα της κοινωνικής και οικονομικής ανάπτυξης, την ανεργία και ανεπαρκή αξιοποίηση του ανθρώπινου παράγοντα, και τέλος από τον απαρχαιωμένο, δυσκίνητο και γραφειοκρατικό κρατικό μηχανισμό (βλ. Κριμπάς 1966, Αγγελόπουλος 1967).

Από τα όσα αναφέρθηκαν παραπάνω προκύπτει ένας αυξημένος ρόλος της κρατικής παρέμβασης, μια αξιολογή προσπάθεια εκβιομηχάνισης και ένας σημαντικός ρυθμός ανάπτυξης ήδη από τη δεκαετία του '50, πριν δηλαδή την οποιαδήποτε ανάπτυξη και εφαρμογή οικονομικού προγραμματισμού. Προφανώς η γενικότερη αναγνώριση της αναγκαιότητας της κρατικής παρέμβασης είχε τον αντίκτυπό της και στην Ελλάδα. Η αναγνώριση αυτή προέκυπτε από την εμπειρία της διεθνούς αστάθειας του μεσοπολέμου και της μεγάλης κρίσης της δεκαετίας του '30, και από την ανάπτυξη και επίδραση της Κεϊνσιανής θεωρίας. Αν η αναγκαιότητα της κρατικής παρέμβασης αναγνωριζόταν για όλες τις χώρες, θεωρείτο ακόμα περισσότερο επιβεβλημένη για τις αναπτυσσόμενες χώρες όπως η Ελλάδα, λόγω της ανεπαρκούς σ'αυτές ανάπτυξης του κεφαλαίου και της ιδιωτικής πρωτοβουλίας, και λόγω ανεπάρκειας του μηχανισμού της αγοράς στη δημιουργία της αναγκαίας αναπτυξιακής υποδομής και στη δημιουργία και/ή αξιοποίηση των αναγκών εξωτερικών οικονομιών (βλ. Αγγελόπουλος 1967, Κατηφόρης 1984: 18, Datta-Chaudhuri 1990). Ιδιαίτερη σημασία από αυτή την άποψη έχει για τις αναπτυσσόμενες χώρες η δημιουργία των προϋποθέσεων για την ανάπτυξη R&D και τεχνολογικών καινοτομιών, δεδομένου ότι η αγορά και το σχετικά μικρό μέγεθος των καπιταλιστικών επιχειρήσεων δεν διασφαλίζουν μια τέτοια ανάπτυξη (Chakravarty 1991).

Παράλληλα και σε συνδυασμό με τη διευρυνόμενη επιρροή της κρατικής παρέμβασης Κεϊνσιανού τύπου θα πρέπει να σημειώσουμε ότι αρκετές καπιταλιστικές χώρες, επηρεασμένες από τις επιτυχίες της Σ.Ε. και των άλλων "σοσιαλιστικών χωρών", καθώς και από την επιτυχή εφαρμογή του οικονομικού προγραμματισμού κατά τη διάρκεια της πολεμικής περιόδου (ιδιαίτερα στην Αγγλία), επιχείρησαν μεταπολεμικά να εφαρμόσουν διάφορες παραλλαγές ενδεικτικού οικονομικού προγραμματισμού. Χαρακτηριστικά παραδείγματα με σχετική επιτυχία αποτέλεσαν η Γαλλία, η Αγγλία και η Ιαπωνία, αν και στην τελευταία περίπτωση υπάρχει κάποια διχονομία για το κατά πόσον αυτό που ακολουθήθηκε συνιστούσε οικονομικό προγραμματισμό ή απλώς μια συγκροτημένη, και με συγκεκριμένους στόχους και στρατηγική, βιομηχανική πολιτική που προωθήθηκε με την έντονη άμμιξη του κράτους (Κατηφόρης 1984:22-83, Devine 1988:40-41). Στο χώρο των αναπτυσσόμενων χωρών η ιδέα του προγραμματισμού κερδίζει επίσης έδαφος και η υιοθέτησή του έχει ως βασικό στόχο την έναρξη ή επιτάχυνση της βιομηχανικής ανάπτυξης και την οικονομική απελευθέρωση μετά την κατάλυση του αποικιοκρατικού συστήματος. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η Ινδία, όπου από τις αρχές ήδη της δεκαετίας του '50 αρχίζουν να καταρτίζονται και να εφαρμόζονται πενταετή προγράμματα οικονομικής ανάπτυξης.

Η Ελλάδα με σχετική καθυστέρηση, για ευνόητους λόγους, αρχίζει να υιοθετεί την ιδέα κατάρτισης και εφαρμογής προγραμμάτων οικονομικής ανάπτυξης κατά το τέλος της δεκαετίας του '50. Η προσπάθεια οικονομικού προγραμματισμού στην Ελλάδα σηματοδοτείται στις γενικές της γραμμές από το θεωρητικό απόηχο της διαμάχης περί οικονομικού λογισμού και εφικτότητας του σοσιαλισμού (*economic calculation debate*), που αναπτύχθηκε κατά τη δεκαετία του '30 και συνεχίστηκε κατά τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες, και από τη σύγκλιση ενός μεγάλου αριθμού οικονομολόγων στην κατεύθυνση μιας

μικτής οικονομίας (βλ. Lavoie 1985: 19, Weisser 1965: 12-13), ενώ στα ουσιαστικά της σημεία καθορίζεται από τους δεσμούς πολιτικής και οικονομικής εξάρτησης της χώρας.

Τα πρώτα συγκεκριμένα θήματα στην κατεύθυνση ανάπτυξης οικονομικού προγραμματισμού αποτέλεσαν η σύσταση σχετικής "Επιτροπής Ερεύννης και Οργανώσεως Οικονομικού Προγραμματισμού" το 1957 και η κατάρτιση, με βάση τα πορίσματα της επιτροπής αυτής, προσωρινού πενταετούς προγράμματος οικονομικής ανάπτυξης το 1959. Το πρόγραμμα αυτό οριστικοποιείται από το Υπ. Συντονισμού το 1960 και μπαίνει σε εφαρμογή για την περίοδο 1960-1964. Βασικοί του στόχοι είναι η προώθηση της εκβιομηχάνισης, η γρήγορη αύξηση του εθνικού εισοδήματος, η αύξηση της απασχόλησης και η ισορροπη ανάπτυξη της οικονομίας. Και πάλι με το επιχείρημα της έλλειψης κεφαλαίων, η πραγματοποίηση του προγράμματος στηρίχθηκε σε μεγάλο βαθμό στην εξωτερική χρηματοδότηση και τη συμβολή του ξένου κεφαλαίου, ενώ η κατάρτιση και εφαρμογή του μπορεί να υποστηριχτεί ότι σε μεγάλο βαθμό στόχευε ακριβώς σ' αυτό. Στην προσέλκυση δηλαδή ξένου κεφαλαίου και τη δικαιολόγηση εξωτερικής βοήθειας. Για την Ελλάδα, όπως και για τις αναπτυσσόμενες χώρες γενικότερα, ο προγραμματισμός επιβαλόταν από ενδοκυβερνητικούς φορείς και πιέσεις για το συντονισμό και μακροπρόθεσμο προσανατολισμό της πολιτικής, καθώς και από τους χορηγούς της διεθνούς βοήθειας ή διεθνείς οργανισμούς που ήταν ανάγκη να πεισθούν για την καλή αξιοποίηση της βοήθειας μέσα στα πλαίσια μιας "ορθολογικής" ανάπτυξης και ενός συγκεκριμένου αναπτυξιακού προτύπου (Wellisz 1971).

Το δεύτερο σημαντικό θήμα στην ανάπτυξη του οικονομικού προγραμματισμού στην Ελλάδα αποτελεί η ίδρυση του Κέντρου Οικονομικών Ερευνών το 1961 που μετεξελίσσεται σε Κέντρο Προγραμματισμού και Οικονομικών Ερευνών (ΚΕΠΕ) το 1964 αφού του ανατίθεται από την Κυβέρνηση το καθήκον, σε συνεργασία με τα αρμόδια Υπουργεία, της κατάρτισης των πενταετών αλλά και μακροχρόνιων προγραμμάτων για την οικονομική ανάπτυξη της χώρας. Το δεύτερο πενταετές, που εμπίπτει στην εξεταζόμενη περίοδο, καταρτίζεται από το ΚΕΠΕ και αφορά, μετά την τελική του τροποποίηση, την περίοδο 1966-70. Το Πρόγραμμα αυτό δεν διαφέρει ουσιαστικά από το προηγούμενο πενταετές ως προς το χαρακτήρα και τους στόχους του, με μόνη βέβαια διαφορά ότι στηριζόταν σε διαφορετικές εκτιμήσεις / προβλέψεις μεγεθών που θα διασφάλιζαν τη συνέπεια των μέτρων πολιτικής στην κατεύθυνση επίτευξης συγκεκριμένων μακροοικονομικών στόχων.

Στο χαρακτήρα και τα αποτελέσματα από την εφαρμογή, σε κάποιο βαθμό, των δύο πρώτων πενταετών προγραμμάτων θα επανέλθουμε στις επόμενες ενότητες της παρούσας εργασίας. Στο σημείο αυτό αρκεί να σημειωθεί ότι τα γενικότερα θεσμικά και πολιτικο-οικονομικά πλαίσια του οικονομικού προγραμματισμού προδιαγράφονται ήδη σαφώς από τα πρώτα του θήματα στην Ελλάδα. Αξίζει να σημειωθεί ότι από τις ανακοινώσεις ήδη του τότε πρωθυπουργού Κ. Καραμανλή σχετικά με το πρώτο πενταετές γίνεται σαφές ότι η προσπάθεια προγραμματισμού γίνεται μέσα στα πλαίσια μιας ελεύθερης καπιταλιστικής οικονομίας. Ειδικότερα παρατηρείται ότι "ο ρόλος του Κράτους περιορίζεται εις την δημιουργίαν των καταλλήλων προϋποθέσεων δια την ανάπτυξιν της ιδιωτικής δραστηριότητος... το τμήμα του προγράμματος το αναφερόμενον εις την ιδιωτικήν δραστηριότητα δεν αποτελεί ειμή μίαν πρόβλεψιν της φυσιολογικής εξελίξεως της δραστηριότητος ταύτης,

υπό την επίδραση της ακολουθησόμενης πολιτικής και των μέτρων δια των οποίων θα υποβοηθηθεί η ιδιωτική πρωτοβουλία να κατευθυνθεί προς επιθυμητούς σκοπούς" (Πρόγραμμα 1960-64:10-11). Ας σημειωθεί επίσης ότι η χρηματοδότηση του ΚΕΠΕ στα πρώτα του στάδια από τα Ιδρύματα Ford και Rockefeller, καθώς και οι στενές του διασυνδέσεις με ορισμένα Αμερικάνικα Πανεπιστήμια και η χρησιμοποίηση Αμερικανών και Δυτικοευρωπαίων οικονομολόγων για την κατάρτιση των προγραμμάτων και την επιμόρφωση των στελεχών του μαρτυρεί την καθοριστική σημασία του καθεστώτος της εξάρτησης για το χαρακτήρα και τους προσανατολισμούς του προγραμματισμού.

Αν και η διαδικασία του προγραμματισμού, όπως θα συμφωνούσαν οι περισσότεροι από τους ασχολούμενους με τον προγραμματισμό στην πράξη, είναι σημαντικότερη από τα οποιαδήποτε μακροοικονομικά υποδείγματα ή ποσοτικές εκτιμήσεις / προβλέψεις που χρησιμοποιούνται στην κατάρτιση των οικονομικών προγραμμάτων, το θεσμικό πλαίσιο που προσδιορίζει αυτή τη διαδικασία κατά την εξεταζόμενη περίοδο είναι μάλλον ασαφές και ανεπαρκές. Η διαδικασία προγραμματισμού περιορίζεται ουσιαστικά σε ένα κεντρικό επίπεδο και στη συνεργασία ορισμένων κυβερνητικών επιτελείων και ενός σχετικά μικρού αριθμού τεχνοκρατών.

Μόνο σε ένα μεταγενέστερο στάδιο θεσμοθετείται με σαφήνεια η διαδικασία προγραμματισμού, διαχωρίζεται λειτουργικά σε κυβερνητικό και διοικητικό επίπεδο, αναγνωρίζεται η σημασία της και κατοχυρώνεται από το Σύνταγμα του 1975 ότι "τα προγράμματα οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης εγκρίνονται από την Ολομέλεια της Βουλής" (άρθρο 75, παρ. 8). Με άλλους μεταγενέστερους ακόμα νόμους (όπως ο Ν.503/76) ρυθμίζεται ειδικότερα η διαδικασία προγραμματισμού, ενώ με το Ν.1622/86 θεσμοθετείται η περιφερειακή διαίρεση και η συμμετοχή στη διαδικασία αυτή διαφόρων κοινωνικών φορέων σε εθνικό, περιφερειακό ή τοπικό επίπεδο.

Είναι σκόπιμο τέλος να επισημάνουμε τα βασικά δεδομένα του προγραμματισμού και να σκιαγραφήσουμε σύντομα τις οικονομικές εξελίξεις κατά τη δεκαετία του '60, οι οποίες βέβαια μπορεί να ήταν μερικώς ανεξάρτητες από την εφαρμογή, στον έναν ή τον άλλο βαθμό, των αντίστοιχων οικονομικών προγραμμάτων. Ας σημειωθεί καταρχήν ότι ο προγραμματισμός θα έπρεπε να πάρει υπόψη τα προβλήματα της οικονομίας που αναφέρθηκαν παραπάνω καθώς και τη σοβαροτάτων οικονομικών επιπτώσεων θερμική μεταβολή που αφορά την υπογραφή της Συμφωνίας το 1961 και τη σύνδεση της χώρας με την ΕΟΚ από 1-1-1962. Όσον αφορά τις οικονομικές εξελίξεις θα πρέπει να σημειώσουμε ότι, με τη σχετική κυβερνητική παρέμβαση και τη σημαντική συμβολή του ξένου κεφαλαίου, δημιουργήθηκε μια σειρά σημαντικών βιομηχανικών μονάδων και προωθήθηκε η εκβιομηχάνιση της χώρας με ακόμα ταχύτερους ρυθμούς. Αξιοσημείωτο είναι ότι ο μέσος ετήσιος ρυθμός ανάπτυξης του πραγματικού ΑΕΠ κατά τη δεκαετία 1960-1970 ανερχόταν σε 7,5% και ήταν υψηλότερος των αντίστοιχων ρυθμών όλων των αναπτυσσόμενων χωρών αγοράς (5,1%), με εξαίρεση την Ιαπωνία και το Ισραήλ, και του μέσου όρου των αναπτυσσόμενων χωρών που ήταν 5,8% (UNTAD 1988). Οι βιομηχανικοί κλάδοι που αναπτύχθηκαν πιο έντονα περιλαμβάνουν τα είδη διατροφής, την υφαντουργία, τα πλαστικά, τη χημική βιομηχανία, τα μη μεταλλικά ορυκτά (κυρίως τσιμέντα), τη διύλιση και επεξεργασία των παραγώγων πετρελαίου και άνθρακα, τη βασική μεταλλουργία και τα τελικά προϊόντα

μετάλλου (βλ. και Κουτσομάρης 1963, 1976:17-18, 26-27). Παρατηρείται επίσης μία αναδιάρθρωση της βιομηχανικής παραγωγής προς όφελος της βαριάς βιομηχανίας και των κλάδων παραγωγής κεφαλαιουχικών και ενδιάμεσων προϊόντων (βλ. Μηλιός 1988: 379-380). Η διάρθρωση των εξαγωγών της χώρας μεταβάλλεται επίσης προς την κατεύθυνση αύξησης της σχετικής συμμετοχής των βιομηχανικών προϊόντων, ενώ μετά τη σύνδεση της χώρας με την ΕΟΚ συντελείται μία ακόμα μεγαλύτερη διαφοροποίηση του προτύπου του εξωτερικού εμπορίου και μία μονόπλευρη στροφή των εξωτερικών συναλλαγών της χώρας προς τις χώρες της Δ. Ευρώπης και τις Η.Π.Α. (βλ. Λιοδάκης 1985: 105-106).

Το κατά πόσο βέβαια οι εξελίξεις αυτές σχετίζονται ή αποτελούν συνέπεια του προγραμματισμού της οικονομικής ανάπτυξης απαιτεί ειδικότερη αντιμετώπιση και στο ζήτημα αυτό θα επανέλθουμε σε επόμενη ενότητα της εργασίας.

2. Κατηγορίες και Ουσιαστικό Περιεχόμενο του Προγραμματισμού: Η Εμπειρία του Ενδεικτικού Προγραμματισμού στην Ελλάδα

Πριν αναφερθούμε στον ειδικότερο χαρακτήρα και τις κατηγορίες προγραμματισμού, είναι σκόπιμο να σημειώσουμε ότι η λογική του προγραμματισμού έγκειται στις συνειδητές κοινωνικές αποφάσεις και τη δράση που έχει σαν στόχο την αποτελεσματικότερη χρήση των κοινωνικών πλουτοπαραγωγικών πόρων, σε σχέση με την περίπτωση που η διαδικασία της οικονομικής ανάπτυξης επαφίεται στο "σπάταλο και καταστροφικό αυτοματισμό της μη ρυθμιζόμενης αγοράς" (Devine 1988: 13). Κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο είχε ήδη γίνει σαφές και είχε αναγνωριστεί και στην Ελλάδα και διεθνώς ότι, η καπιταλιστική ανάπτυξη με βάση την πολιτική του *laissez faire* δεν διασφάλιζε την αποτελεσματικότητα στην κατανομή των πόρων και τη μεγιστοποίηση της ατομικής και κοινωνικής ευημερίας που υπέθετε ο γνωστός νεοκλασικός δογματισμός. Ιδιαίτερα με τον υποτιθέμενο περιορισμό του ανταγωνισμού στη φάση του μονοπωλιακού καπιταλισμού, γινόταν αντιληπτό ότι διαμορφώνονται ιδιωτικές δυνάμεις που ξεπερνούν κάθε κοινωνικό έλεγχο και καθορίζουν αποφασιστικά την οικονομική και κοινωνική διάρθρωση, επαυξάνοντας τις περιπτώσεις αποτυχιών της αγοράς και καθιστώντας επιτακτική την κρατική οικονομική παρέμβαση και τον προγραμματισμό (βλ. Weissner 1965: 16-17, 24-29, Κατηφόρης 1984: 18). Στα πλαίσια βέβαια της καθιερωμένης οικονομικής θεωρίας η αποτυχία της αγοράς και ειδικότερα οι περιπτώσεις των εξωτερικών οικονομιών και των κοινωνικών αγαθών αναγνωρίζονται ως αιτίες για διορθωτική κοινωνική παρέμβαση, αλλά η έμφαση δίνεται στην ενίσχυση ή αποκατάσταση του ανταγωνισμού της αγοράς, χωρίς να αναλύεται ή να γίνεται πλήρως αντιληπτή η ίδια η φύση του καπιταλιστικού ανταγωνισμού, που από μόνος του οδηγεί στην υπέρβασή του με τη συγκέντρωση / συγκεντρωποίηση του κεφαλαίου. Ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής (ΚΤΓΠ) αναλύεται δηλαδή απλώς με βάση μια επιφανειακή αναφορά στην οικονομία της αγοράς (ή μικτή οικονομία) και στον εξίσου βασικό θεσμό του καπιταλισμού, την ιδιωτική ιδιοκτησία, χωρίς ουσιαστική αναφορά στις καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής και τον εκμεταλλευτικό τους χαρακτήρα. Θα πρέπει όμως να σημειώσουμε ότι, οι εξωτερικές οικονομίες δημιουργούνται από τον καπιταλιστικό χαρακτήρα και το στενό, σε μικρή κλίμακα, ορισμό των δικαιωμάτων ιδιοκτησίας, σε συνάρτηση με τον ιδιωτικό

έλεγχο της χρήσης των αντικειμένων της ιδιοκτησίας. Επιπλέον θα πρέπει να παρατηρήσουμε ότι, σε αντίθεση με την κρατούσα άποψη (βλ. Wellisz 1971), η σκοπιμότητα του οικονομικού προγραμματισμού δεν εξαντλείται στην αντιμετώπιση των αποτυχιών της αγοράς, αλλά αφορά συνολικά τα ουσιαστικά πλεονεκτήματα μιας δημοκρατικά προγραμματισμένης σοσιαλιστικής οικονομίας σε σχέση με μια μη προγραμματισμένη καπιταλιστική οικονομία (Devine 1988: 15).

Αναφορικά τώρα με τις επιμέρους κατηγορίες προγραμματισμού θα πρέπει να σημειώσουμε ότι, η διάκριση που συνήθως γινόταν και συχνά εξακολουθεί να γίνεται είναι ανάμεσα στον κεντρικό (ή επιτακτικό) και τον ενδεικτικό προγραμματισμό. Ο κεντρικός προγραμματισμός αφορά αυτόν που εφαρμόστηκε στη Σ.Ε. και σε ορισμένες άλλες χώρες του πρώην "υπαρκτού σοσιαλισμού". Στην περίπτωση αυτή οι βασικές λειτουργίες του προγραμματισμού, που γενικά περιλαμβάνουν την κατανομή των διαθέσιμων πόρων ανάμεσα σε κατανάλωση και επένδυση, και την κατανομή και συντονισμό των επενδύσεων, επιτελούνται σε κεντρικό επίπεδο από τα όργανα σχεδιασμού και έχουν επιτακτικό χαρακτήρα. Πέρα βέβαια από αυτή τη βασικά γραφειοκρατική μορφή του κεντρικού σχεδιασμού, σε ορισμένες άλλες χώρες έγινε προσπάθεια εφαρμογής μιας παραλλαγής που συχνά χαρακτηρίζεται ως σοσιαλισμός της αγοράς (βλ. Devine 1988: Ch. 4). Από την άλλη μεριά, ο ενδεικτικός προγραμματισμός που μέχρι σήμερα έχει εφαρμοστεί σε πολλές καπιταλιστικές χώρες εναποθέτει τις βασικές αυτές οικονομικές λειτουργίες στο μηχανισμό και τις δυνάμεις της αγοράς. Η κατηγορία αυτή προγραμματισμού των καπιταλιστικών οικονομικών διακρίνεται επίσης πιο ορισμένους συγγραφείς (βλ. Devine 1988: 44) σε τεχνοκρατικό και κορπορατίστικο (corporatist). Ο πρώτος αφορά τα τεχνικά προβλήματα της συνέπειας και της διασφάλισης μιας επαρκούς ισορροπίας προσφοράς-ζήτησης στις διάφορες αγορές και τους αλληλένδετους κλάδους, ενώ ο δεύτερος αφορά το πολιτικό ζήτημα της συναίνεσης ανάμεσα σε αντιτιθέμενες τάξεις ή ομάδες συμφερόντων.

Η θεωρητική λογική του ενδεικτικού προγραμματισμού συνίσταται στην παροχή καλλίτερης πληροφόρησης προς τους φορείς λήψης αποφάσεων σε επίπεδο επιχείρησης, με στόχο την αλλαγή των προσδοκιών και της συμπεριφοράς τους στην επιθυμητή κατεύθυνση, υποθέτοντας πάντα ότι επιδιώκουν την προαγωγή του στενού τους ατομικού συμφέροντος. Η διαδικασία του προγραμματισμού τροποποιεί ειδικότερα την ιδιωτική κατανομή των πόρων με την παροχή πληροφόρησης, που δεν διατίθεται από την αγορά και αφορά τον αναμενόμενο ρυθμό ανάπτυξης και την κλαδική αναδιάρθρωση της οικονομίας, τις πιθανές εξελίξεις των μισθών και του κόστους του χρήματος, τη διαθεσιμότητα συναλλάγματος, τις φορολογικές επιβαρύνσεις κλπ. Δεδομένου ότι οι οικονομικοί και κοινωνικοί θεσμοί επηρεάζουν σημαντικά την οικονομική συμπεριφορά, η μεταβολή των θεσμών αυτών προς ορισμένη κατεύθυνση αποτελεί επίσης βασικό μέσο για τη μεταβολή της συμπεριφοράς και τον προσανατολισμό των οικονομικών εξελίξεων στην επιθυμητή κατεύθυνση (Weisser 1965: 46-50). Σε αντίθεση με την παραπάνω στενή έννοια του ενδεικτικού προγραμματισμού, η βιομηχανική πολιτική επιδιώκει να υποκινήσει τη μεταβολή της συμπεριφοράς των φορέων λήψης αποφάσεων με την παροχή κινήτρων και την επιβολή περιορισμών που μπορεί να απευθύνονται σε συγκεκριμένους τομείς, κλάδους ή και επιχειρήσεις (βλ. Κατηφόρης 1984: 44-45, 72, Devine 1988: 45). Είναι βέβαια σύνηθες, ιδιαίτερα στα

πλαίσια των αναπτυσσόμενων χωρών, ο ενδεικτικός προγραμματισμός να συνδυάζεται ή να ενσωματώνει μια ορισμένη βιομηχανική πολιτική που υπερβαίνει τα στενά πλαίσια του ενδεικτικού προγραμματισμού στη minimum εκδοχή του.

Από τεχνική άποψη, ο ενδεικτικός προγραμματισμός επιδιώκει τον καθορισμό των αναλογιών των οικονομικών τομέων με τη χρήση πινάκων εισροών-εκροών ή με λιγότερο φορμαλιστικές μεθόδους ισοζυγίων, ενώ συνήθως χρησιμοποιούνται μακροοικονομικά υποδείγματα για τις προβλέψεις των εξελίξεων. Ένα τυπικό αναπτυξιακό πρόγραμμα αυτού του τύπου συνδυάζει μια συνολική πρόβλεψη για τους ρυθμούς ανάπτυξης του ΑΕΠ κατά την περίοδο του προγράμματος με ορισμένες επιμέρους προβλέψεις για την ανάπτυξη του προϊόντος ή του παραγωγικού δυναμικού επιμέρους τομέων ή κλάδων. Η επικρατούσα μέθοδος διεκπεραίωσης του προγράμματος σε τομεακό επίπεδο στηρίζεται σε θετική υποκίνηση ή περιορισμούς των ιδιωτικών επενδύσεων, καθώς και σε άμεσες κρατικές επενδύσεις. Ας σημειωθεί τέλος ότι, μια από τις βασικότερες λειτουργίες του ενδεικτικού προγραμματισμού συνίσταται στην ορθολογικοποίηση και το συντονισμό των επιμέρους κυβερνητικών πολιτικών (βλ. Αγγελόπουλος 1967, Wellisz 1971).

Σχετικά με τον ενδεικτικό προγραμματισμό που εφαρμόστηκε στην Ελλάδα κατά την εξεταζόμενη περίοδο θα πρέπει να σημειώσουμε ότι παρουσίαζε σε γενικές γραμμές τα κοινά χαρακτηριστικά και τα προβλήματα του προγραμματισμού που εμφανίστηκαν στις περισσότερες περιπτώσεις αναπτυσσόμενων χωρών (βλ. Wellisz 1971, Chakravarty 1991). Τα προβλήματα αυτά οφειλόνταν βασικά είτε στις θεωρητικές αντιλήψεις για την οικονομική ανάπτυξη που επικρατούσαν κατά την εξεταζόμενη περίοδο, είτε στα γενικά χαρακτηριστικά και τις συγκεκριμένες ιδιομορφίες της διαδικασίας προγραμματισμού που ακολουθήθηκε. Σαν τέτοιες αδυναμίες μπορούμε να εντοπίσουμε την έλλειψη επαρκούς πληροφόρησης, τις ανεπάρκειες, τη διστακτικότητα και αντιφατικότητα του ενδεικτικού προγραμματισμού, τις τεχνοκρατικές αντιλήψεις και την αντιδημοκρατική διαδικασία του προγραμματισμού που επικράτησε, την έλλειψη μιας επαρκούς κρατικής υποδομής για την ανάπτυξη, και την εγγενή αντιφατικότητα που προέκυπτε από τις έντονες ταξικές αντιθέσεις της χώρας και τη συγκεκριμένη ταξική διαμόρφωση του ελληνικού κράτους (βλ. και Datta-Chaudhuri 1990). Ο προγραμματισμός που προέκυψε μέσα σ' αυτές τις συνθήκες εξυπηρετούσε καθοριστικά τις ανάγκες σύμφυσης του εγχώριου και ξένου κεφαλαίου με το κράτος και διεκπεραιωνόταν από μια τεχνοκρατική ελίτ, χωρίς ουσιαστική συμμετοχή των εμπλεκόμενων κοινωνικών φορέων. Ο προγραμματισμός αυτός, παρά τις ελλείψεις και ανεπάρκειές του, η αντιμετώπιση των οποίων θα μπορούσε να έχει θετικό αποτέλεσμα για τη διαδικασία ανάπτυξης της χώρας, συνδυάστηκε, όπως και στις περισσότερες περιπτώσεις αναπτυσσόμενων χωρών, με μια παρεμβατική βιομηχανική ή οικονομική πολιτική γενικότερα που υπερβαίνει τα στενά όρια του ενδεικτικού προγραμματισμού (βλ. Κατηφόρης 1984: 48, 90). Θα μπορούσε πάντως γενικά να υποστηριχτεί ότι, τόσο η διάδοση της Κεϊνσιανής θεωρίας, όσο και η επέκταση του προγραμματισμού στην Ελλάδα αλλά και διεθνώς δεν αποτέλεσαν μια γραμμική επίδραση από τη σφαίρα της θεωρίας στη σφαίρα της οικονομίας, αλλά αντανάκλασαν μάλλον τις αντικειμενικές ανάγκες της συσσώρευσης του κεφαλαίου σε εθνική και διεθνή κλίμακα (βλ. Tomlinson 1991).

Χαρακτηριστικό παράδειγμα των τεχνοκρατικών αντιλήψεων που επικράτησαν, και των επιπτώσεων του κυρίαρχου νεοκλασικού δογματισμού και των Κεϊνσιανών αντιλήψεων περί κρατικού παρεμβατισμού, αποτελούν οι εργασίες που προέκυψαν από τη δραστηριότητα του ΚΕΠΕ και σχετίζονται με τον οικονομικό προγραμματισμό (βλ. ενδεικτικά Papandreou 1962, Steiner 1968, Σκούντζος 1971, Προδρομίδης 1973). Καθοριστική επίδραση στη διαμόρφωση του προγραμματισμού είχαν επίσης μια σειρά θεωρητικές αντιλήψεις ή πλάνες που χαρακτήριζαν την κυρίαρχη οικονομική σκέψη κατά την εξεταζόμενη περίοδο. Ενδεικτικά αναφέρουμε την αντίληψη του κεφαλαίου ως "παραγωγικού συντελεστή" και την επικρατούσα άποψη για μια έντονη ανεπάρκεια της χώρας σε κεφάλαιο και πλουτοπαραγωγικούς πόρους. Προφανώς η άποψη αυτή παραγνωρίζει ή παρακάμπτει το γεγονός ότι η εργασία αποτελεί τη βασικότερη πλουτοπαραγωγική πηγή, ενώ το κεφάλαιο αποτελεί μια συγκεκριμένη και εκμεταλλευτική κοινωνική σχέση παραγωγής που θα μπορούσε να αναπτυχθεί και να συσσωρευτεί (ως αυτοεπεκτεινόμενη αξία) μέσα σε εθνικά πλαίσια. Χαρακτηριστική είναι επίσης, σε σχέση με το ζήτημα της εγχώριας συσσώρευσης και των εμπορικών συναλλαγών, η έμφαση που δίνεται στη σφαίρα της κυκλοφορίας και διανομής σε βάρος της σφαίρας και των σχέσεων της παραγωγής. Ενδεικτικό παράδειγμα της επιφανειακής και μονομερούς αυτής έμφασης στη σφαίρα της κυκλοφορίας και διανομής και στο σχετικό ρόλο του κράτους αποτελεί η ιδιαίτερη διερεύνηση και υπογράμμιση της "οριακής ροπής προς αποταμίευση", και η εξάρτηση από τον παράγοντα αυτό των επενδυτικών δυνατοτήτων και των συνθηκών συσσώρευσης (βλ. Καράγιωργας 1966). Μια τέτοια θεώρηση προφανώς αποτρέπει μια ειδικότερη διερεύνηση της διάρθρωσης των παραγωγικών σχέσεων και μια συγκεκριμένη ανάλυση των συνθηκών καπιταλιστικής εκμετάλλευσης και συσσώρευσης. Σε συνάρτηση με την προηγούμενη παρατήρηση θα πρέπει επίσης να επισημάνουμε την επικράτηση στους ιθύνοντες κύκλους του δόγματος του ελεύθερου εμπορίου και της παραπλανητικής θεωρίας των "συγκριτικών πλεονεκτημάτων" (βλ. Λιοδάκης 1985: Κεφ. VII). Οι εκφραστές της αστικής οικονομικής σκέψης συχνά επικαλούνται την ανάγκη του ελεύθερου εξωτερικού εμπορίου, ως ατμομηχανής για την ανάπτυξη της χώρας, και της υιοθέτησης μιας πολιτικής προώθησης των εξαγωγών (Πεσμαζόγλου 1966, Κουτσουμάρης 1976: 172-73). Στην πραγματικότητα όμως εκείνο που κάνουν είναι να αναστρέφουν την αιτιακή σχέση ανάμεσα στο εμπόριο και την οικονομική ανάπτυξη (Dodaro 1991, Λιοδάκης 1993) ή να παρερμηνεύουν την εμπειρία ορισμένων χωρών όπως η Ιαπωνία και οι χώρες της Ν.Α. Ασίας (βλ. Devine 1988: 47-50, Datta-Chaudhuri 1990, Chakravarty 1991). Ιδιαίτερης σημασίας είναι και η αντίληψη που κυριάρχησε για τη μη βιωσιμότητα της χώρας και η εξάρτηση της οικονομικής της βιωσιμότητας από "εξωτερικούς" παράγοντες όπως ο γεωγραφικός ή εμπορικός επεκτατισμός, η μετανάστευση και οι επενδύσεις του ξένου κεφαλαίου (βλ. και Μπάτσης 1977: 377-79). Η σύνδεση της χώρας με την ΕΟΚ σχετίζεται προφανώς με προσδοκίες εμπορικού επεκτατισμού. Μια τελευταία χαρακτηριστική αλλά και παραπλανητική αντίληψη αφορά την επικρατούσα άποψη που αποδίδει έναν αυτόνομο, αταξικό ρόλο στο κράτος, το οποίο υποτίθεται ότι συντονίζει την οικονομική δραστηριότητα, εναρμονίζει τα επιμέρους οικονομικά συμφέροντα και προάγει το γενικό ή "κοινωνικό συμφέρον". Η αντίληψη αυτή συνδέεται ιδιαίτερα στενά με την τεχνοκρατική αντίληψη και πρακτική του οικονομικού προγραμματισμού.

Όλες αυτές οι αντιλήψεις, που σύντομα αναφέρθηκαν παραπάνω, επέδρασαν αποφασιστικά στην οικονομική πολιτική και στην αναπτυξιακή στρατηγική, ή την απουσία της, ενώ ταυτόχρονα διαδραμάτισαν καθοριστικό ρόλο στα όρια, τα προβλήματα και την αποτελεσματικότητα του οικονομικού προγραμματισμού. Εδώ όμως είναι σκόπιμη μια ειδικότερη αναφορά στο ρόλο του προγραμματισμού και του κράτους στην όλη διαδικασία και στρατηγική της ανάπτυξης.

3. Ο Ρόλος του Προγραμματισμού και του Κράτους στη Διαδικασία και Στρατηγική της Ανάπτυξης.

Όπως υποστηρίχτηκε παραπάνω, αν και η Κεϊνσιανή θεωρία άσκησε μια σημαντική επιρροή στις κυρίαρχες οικονομικές αντιλήψεις, ο οικονομικός προγραμματισμός επιβλήθηκε κατά τη συγκεκριμένη περίοδο κυρίως από τις συγκεκριμένες ανάγκες συσσώρευσης του κεφαλαίου σε εθνική και διεθνή κλίμακα. Η στρατηγική (ορθότερα η πολιτική) υποκατάστασης εισαγωγών κατά την εξεταζόμενη περίοδο, η οποία αντιστοιχεί με τη φάση της εκτατικής ανάπτυξης και της μαζικής παραγωγής, εξυπηρετούσε σε μεγάλο βαθμό αυτές ακριβώς τις ανάγκες της καπιταλιστικής συσσώρευσης. Όπως είναι γνωστό, η λογική αυτής της πολιτικής συνδέεται στενά με την αναγκαιότητα στήριξης ορισμένων κλάδων "νηπιακής βιομηχανίας". Όμως, αν και η πολιτική υποκατάστασης εισαγωγών αναγνωριζόταν ως ένας από τους βασικούς στόχους της οικονομικής πολιτικής και του προγραμματισμού από τις αρχές του '60 (βλ. Πρόγραμμα 1960-1964: 23-24), η ανεπαρκής παρά τα προσφερόμενα κίνητρα ανταπόκριση της ιδιωτικής πρωτοβουλίας για την ανάληψη παραγωγικών επενδύσεων, η διατήρηση του μεταπρατικού (εμπορομεσιτικού) χαρακτήρα του εγχώριου κεφαλαίου και οι προσανατολισμοί της οικονομικής πολιτικής που απέρρεαν από τη Συμφωνία σύνδεσης με την ΕΟΚ αποδυνάμωσαν σταδιακά και εξουδετέρωσαν πρακτικά την πολιτική αυτή. Ετσι προέκυψε μια πρόωρη, θα μπορούσαμε να πούμε, αναστολή της πολιτικής υποκατάστασης εισαγωγών και μια αντιστροφή της σε μια πολιτική εξωστρεφούς προσανατολισμού. Παρά το γεγονός ότι οι υπάρχουσες ενδείξεις μιας πραγματικής υποκατάστασης εισαγωγών είναι περιορισμένες (Karayiannis-Bacon 1976, Λιοδάκης 1985: 107), οι εκφραστές των καπιταλιστικών συμφερόντων συχνά υπογράμμιζαν την ανάγκη αντιστροφής αυτής της πολιτικής προς έναν εξωστρεφή προσανατολισμό (βλ. Κουτσουμάρης 1976: 172-73).

Ο ρόλος του κράτους καθ'όλη την εξεταζόμενη περίοδο υπήρξε αναμφισβήτητα ενεργός και συνέβαλε ουσιαστικά στην ανάπτυξη του κεφαλαίου κυρίως με την πραγματοποίηση δημοσίων επενδύσεων αναπτυξιακής υποδομής και την ευνοϊκή χρηματοδότηση των επενδύσεων του ιδιωτικού τομέα. Ενδεικτικό είναι ότι, για την περίοδο του πρώτου πενταετούς ειδικότερα, η συμμετοχή των δημοσίων στις συνολικές προβλεπόμενες επενδύσεις υπερβαίνει το 30% (Πρόγραμμα 1960-1964: 11). Ο σημαντικός ρόλος του πιστωτικού συστήματος στη διαδικασία ανάπτυξης και εκβιομηχάνισης της χώρας γίνεται επίσης σαφής από το γεγονός ότι η σχέση πιστώσεων προς ακαθάριστη παραγωγή στη μεταποίηση αυξάνεται από 14,1% το 1953 σε 33,7% το 1967. Η τομεακή κατανομή της τραπεζικής χρηματοδότησης εξελίσσεται εμφανώς σε βάρος της γεωργίας και υπέρ της βιομηχανίας

(βλ. Μηλιός 1988: 333-335). Παρά το γεγονός αυτό, οι θεωρητικοί εκφραστές του κεφαλαίου υποστηρίζουν συχνά ότι, με την πιστωτική πολιτική θα έπρεπε να ενισχυθούν περισσότερο οι επενδύσεις σε βιομηχανίες έντασης κεφαλαίου με εξαγωγικό προσανατολισμό. Επισημαίνεται μάλιστα χαρακτηριστικά ότι, λόγω της υποτιθέμενης ανεπάρκειας των κινήτρων και του ανταγωνισμού από τους λοιπούς τομείς της οικονομίας, η προσέλκυση κεφαλαίων στη βιομηχανία ήταν ανεπαρκής, με αποτέλεσμα το γεγονός ότι, για την περίοδο 1953-74, μόνο το 27-30% των επενδύσεων παγίου κεφαλαίου αφορούσε τους τομείς παραγωγής προϊόντων (γεωργία, μεταποίηση, ορυχεία), ενώ το υπόλοιπο μεγαλύτερο μέρος αφορούσε τους τομείς κοινωνικής υποδομής και υπηρεσιών (βλ. H. Ellis et al. 1963, Κουτσουμάρης 1976: 174).

Παρά το σημαντικό παρεμβατικό ρόλο του κράτους, η αναπτυξιακή προσπάθεια κατά την εξεταζόμενη περίοδο στηρίχτηκε κυρίως στις δυνάμεις της αγοράς και σε μεγάλο βαθμό στο υπερεθνικό κεφάλαιο. Ενδεικτικό είναι το γεγονός ότι κατά την περίοδο 1955-59 η συμμετοχή του ξένου κεφαλαίου στη χρηματοδότηση των συνολικών επενδύσεων εκτιμάται σε 20% περίπου, ενώ το ποσοστό αυτό προβλεπόταν να περιοριστεί στο 12% μέσα στα πλαίσια του πρώτου πενταετούς (βλ. Πρόγραμμα 1960-1964: 17). Εκείνο όμως που έχει μεγαλύτερη σημασία είναι το γεγονός ότι το ξένο κεφάλαιο κατάφερε να διεισδύσει και να ελέγξει ουσιαστικά ένα σημαντικό αριθμό κλάδων-κλειδιών στην ελληνική οικονομία και τη βιομηχανία ειδικότερα (βλ. Ρουμελιώτης 1978: 118-125, Λιοδάκης 1985: 102). Η στήριξη της αναπτυξιακής διαδικασίας στις δυνάμεις της αγοράς, σε συνδυασμό βέβαια με την προσκόλληση των ιθυνόντων στο δόγμα του ελεύθερου εμπορίου και την πολιτική των "ανοικτών θυρών", είχε σοβαρότατες συνέπειες στην αναδιάρθρωση της οικονομίας και την τροποποίηση τόσο των βασικών οικονομικών λειτουργιών του εθνικού κράτους, όσο και των βασικών λειτουργιών του προγραμματισμού από τις αρχές του '60 (βλ. και Devine 1988: 23, 50). Ετσι η εθνική οικονομία αναπτύχθηκε ως εξαρτημένο συμπλήρωμα ορισμένων αναπτυγμένων καπιταλιστικών χωρών, χωρίς να υπόκειται σε κάποια συγκεκριμένα κριτήρια ή κάποιο εθνικό ορθολογισμό και έλεγχο. Το υπερεθνικό κεφάλαιο, υπερισχύοντας απέναντι στο "αδύναμο" εθνικό κράτος μιας περιφερειακής χώρας, όπως η Ελλάδα, δεν άφηνε σοβαρά περιθώρια για μια ανεξάρτητη και ουσιαστικά αυτόνομη οικονομική πολιτική (Liodakis 1993). Μέσα σε αυτά τα πλαίσια, με την κυριαρχία του υπερεθνικού κεφαλαίου και την αντιφατικότητα του κράτους που αντανakλούσε τις έντονες κοινωνικές αντιθέσεις, δεν κατέστη δυνατό να διαμορφωθεί και να ακολουθηθεί με κάποια συνέπεια μια εθνική αναπτυξιακή στρατηγική. Ασφαλώς δεν μπορεί να γίνει ειδικότερα λόγος για στρατηγική ανάπτυξης βαριάς βιομηχανίας. Και τούτο παρά το γεγονός ότι, ανεξάρτητα από επιμέρους επιφυλάξεις για την προτεραιότητα της βαριάς βιομηχανίας (Unsal 1990-91), γίνεται γενικότερα δεκτό ότι ο συντονισμός και η δομή των επενδύσεων και η σχετική "προτεραιότητα της βαριάς βιομηχανίας" προσδιορίζουν το ρυθμό ανάπτυξης μιας οικονομίας (βλ. Κατηφόρης 1984: 37).

Σχετικά με το ρόλο του προγραμματισμού θα πρέπει ειδικότερα να παρατηρήσουμε ότι, αν στο πρώτο στάδιο της σχεδιασμένης οικονομικής ανάπτυξης το κύριο πρόβλημα είναι η κινητοποίηση των αναγκαίων πλουτοπαραγωγικών πόρων, όπως επισημαίνει ο O. Lange (1974 : 33-34), ή ένας κατάλληλος συνδυασμός αυτής της προσπάθειας με την

αξιοποίηση του μηχανισμού των τιμών σύμφωνα με μια μετρίότερη εκδοχή (Chakravarty 1991), η υπερβολική στήριξη της Ελλάδας κατά την εξεταζόμενη περίοδο στις δυνάμεις της αγοράς, σε μια μονομερή αξιοποίηση του μηχανισμού των τιμών και σε έναν ανεπαρκή ενδεικτικό προγραμματισμό δεν κατέστησε δυνατή την επαρκή αξιοποίηση των διαθέσιμων πλουτοπαραγωγικών πόρων. Πέρα από την κατάλληλη διαμόρφωση των επιτοκίων, τις βασικές αιχμές του μηχανισμού των τιμών, όπως χρησιμοποιήθηκε από τους ιθύνοντες της οικονομικής πολιτικής και του προγραμματισμού, αποτέλεσαν οι προσπάθειες συμπίεσης των μισθών και η επιδείνωση των "όρων εμπορίου" σε βάρος του αγροτικού τομέα (βλ. Καραγιώργας 1966).

Γενικότερα θα μπορούσαμε να παρατηρήσουμε ότι, η συσσώρευση του κεφαλαίου και η κλαδική εξειδίκευση της οικονομίας κατά την εξεταζόμενη περίοδο βασίστηκε στην τάση αναζήτησης του μέγιστου δυνατού κέρδους από το κεφάλαιο. Η προσπάθεια αυτή και η επιδίωξη βελτίωσης της ανταγωνιστικότητας και της "παραγωγικότητας του κεφαλαίου" στηρίχτηκε ειδικότερα σε ένα συνδυασμό της αύξησης της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου (C/V) και της αύξησης του βαθμού εκμετάλλευσης της εργατικής δύναμης (S/V). Το C, V και S εδώ υποδηλώνουν το σταθερό κεφάλαιο, το μεταβλητό κεφάλαιο, και την υπεραξία αντίστοιχα (βλ. και Μπάτσης 1977: 418, Μηλιός 1988: 345, Καλογερόπουλος 1990). Η επιδίωξη συμπίεσης των μισθών, κάτω και από την απειλή της ανεργίας και της μετανάστευσης, είχε σαν στόχο την αύξηση του βαθμού εκμετάλλευσης, ενώ στην ίδια κατεύθυνση συνέτεινε και η αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας που προέκυπτε από την ανερχόμενη οργανική σύνθεση του κεφαλαίου. Η ταξική αντίθεση με την εργατική τάξη, που προέκυπτε από αυτή την επιδίωξη του κεφαλαίου για αύξηση του βαθμού εκμετάλλευσης, οξύνθηκε σταδιακά καθώς, μέσα στα πλαίσια της διεθνούς ευνοϊκής συγκυρίας, το εργατικό κίνημα άρχισε κατά τα μέσα της δεκαετίας του '60 να ανακτά δύναμη και να τείνει να περιορίσει τη δυναμική της συσσώρευσης του κεφαλαίου.

4. Η Αποτελεσματικότητα και Συμβολή του Οικονομικού Προγραμματισμού: Μια πρώτη εκτίμηση.

Αν και μια διεξοδική αξιολόγηση της εμπειρίας του οικονομικού προγραμματισμού στην Ελλάδα κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-67) υπερβαίνει τις δυνατότητες της παρούσας εργασίας, θεωρούμε σκόπιμο να επιχειρήσουμε εδώ μια πρώτη εκτίμηση. Μια τέτοια εκτίμηση παρουσιάζει αρκετές δυσκολίες, δεδομένου ότι η κατάρτιση και εφαρμογή των δύο πρώτων πενταετών Προγραμμάτων ενσωματώνει μερικά μόνο τη βιομηχανική πολιτική που ακολουθήθηκε και την κρατική οικονομική παρέμβαση που συχνά υπερβαίνει τα στενά όρια του ενδεικτικού προγραμματισμού. Και όπως είναι φυσικό, είναι εξαιρετικά δύσκολο, αν όχι αδύνατο, να διαχωριστούν οι επιδράσεις στις οικονομικές εξελίξεις της χώρας και τα αποτελέσματα από την εφαρμογή του προγραμματισμού ή την εφαρμογή μιας βιομηχανικής και παρεμβατικής πολιτικής που υπερβαίνει τα πλαίσια του προγραμματισμού. Όπως ήδη επισημάνθηκε πάντως, οι αξιοσημείωτοι ρυθμοί ανάπτυξης και εκβιομηχάνισης κατά τη δεκαετία του '50, με την εφαρμογή μιας ορισμένης βιομηχανικής πολιτικής και ενός έντονου κρατικού παρεμβατισμού, υποδεικνύει μια μάλλον περιορι-

ομένη αποτελεσματικότητα του ενδεικτικού προγραμματισμού που εφαρμόστηκε σε κάποιο βαθμό κατά τη δεκαετία του '60. Οι προβλεπόμενοι ετήσιοι ρυθμοί ανάπτυξης του ΑΕΠ, που από το πρώτο Πενταετές εκτιμούνταν σε 6% και από το δεύτερο σε 6-7%, δεν είναι πράγματι ιδιαίτερα φιλόδοξοι, αν λάβουμε υπόψη ότι κατά τη δεκαετία του '50 και χωρίς την εφαρμογή οικονομικού προγραμματισμού ο μέσος ετήσιος ρυθμός ανάπτυξης ανερχόταν σε 6,3% (βλ. και Ζαχαρέας 1966). Σύμφωνα με μια ορισμένη εκτίμηση, και με την προϋπόθεση ορισμένων ποιοτικών μετασχηματισμών της οικονομίας και μιας αναδιάταξης της διαδικασίας και του ρόλου του προγραμματισμού, το ποσοστό ανάπτυξης του ΑΕΠ κατά τη διάρκεια του δεύτερου Πενταετούς θα μπορούσε να υπερβαίνει το 10% (στο ίδιο).

Γενικότερα πάντως θα πρέπει να παρατηρήσουμε ότι, η οποιαδήποτε προσπάθεια αποτίμησης της εμπειρίας του προγραμματισμού κατά την εξεταζόμενη περίοδο δεν μπορεί παρά να γίνει σε συσχέτισμό με ορισμένα βασικά φαινόμενα και σημαντικές κοινωνικο-οικονομικές μεταβολές, όπως η ανασυγκρότηση της εθνικής οικονομίας, η νομοματική σταθερότητα, η εκβιομηχάνιση και καπιταλιστική συσσώρευση, η διανομή του εισοδήματος, η εκτεταμένη ανεργία και υποασχόληση, η μαζική μετανάστευση, ο ποιοτικός μετασχηματισμός της οικονομίας και η λειτουργία του προγραμματισμού ως μηχανισμού εξάρτησης και προσαρμογής, ιδιαίτερα μετά τη σύνδεση και στην προοπτική της ένταξης στην ΕΟΚ. Η συμβολή του προγραμματισμού θα μπορούσε κανείς να πεί ότι ήταν θετική ως προς την επίτευξη των τριών πρώτων στόχων, αν και οι στόχοι αυτοί είχαν ήδη σε σημαντικό βαθμό επιτευχθεί πριν την καθιέρωση του οικονομικού προγραμματισμού. Και εδώ όμως θα πρέπει να σημειώσουμε ότι, οι σχετικά υψηλοί ρυθμοί ανάπτυξης και εκβιομηχάνισης, άσχετα αν αυτοί μπορούν να αποδοθούν στον προγραμματισμό ή οποιαδήποτε άλλη πολιτική, δεν μπορούν να θεωρηθούν ως απόλυτο κριτήριο οικονομικής επιτυχίας, δεδομένου ότι το εθνικό προϊόν (ΑΕΠ) αποτελεί μια ατελή μόνο ένδειξη της ανάπτυξης του εισοδήματος και του πλούτου, ενώ συγκαλύπτει τους αναγκαίους ποιοτικούς μετασχηματισμούς της οικονομίας (βλ. και Weisser 1965: 34-37). Κατά την περίοδο όμως των δύο πρώτων Πενταετών, και λόγω ακριβώς της συγκρότησης των μέτρων που τα συνόδευαν, ενισχύθηκε η συγκέντρωση του κεφαλαίου (Ζαχαρέας 1966) και το πρόβλημα της ανισοκατανομής του εισοδήματος, δεν αντιμετωπίστηκε ουσιαστικά η ανεργία και δεν αξιοποιήθηκε επαρκώς το διαθέσιμο εργατικό δυναμικό. Η μετανάστευση δεν ανακόπηκε, αλλά μάλλον χρησιμοποιήθηκε ως "εξωτερική λύση", με όσα αυτό συνεπάγεται, και περιορίστηκε μόνο όταν η διεθνής συγκυρία δεν ήταν πλέον ευνοϊκή για την προσέλκυση μεταναστευτικού δυναμικού σε ορισμένα αναπτυσσόμενα κέντρα του καπιταλισμού. Ας σημειωθεί επίσης ότι, ανεξάρτητα από την όποια ποσοτική μεγέθυνση της οικονομίας, ο ποιοτικός της μετασχηματισμός καθυστέρησε. Ο ΚΤΠ επεκτάθηκε σε αρκετούς τομείς κυρίως με τη διείσδυση του ξένου κεφαλαίου, αλλά ο καπιταλιστικός μετασχηματισμός δεν κατάφερε να επεκτείνει τις δυναμικές επιδράσεις του σε όλους τους τομείς οικονομικής δραστηριότητας (Μουζελis 1978: 81, 124), ούτε βέβαια αναπτύχθηκαν σε σημαντικό βαθμό συνεταιριστικές ή άλλες μορφές παραγωγικών σχέσεων σε μια ποιοτικά διαφορετική κατεύθυνση. Τέλος, ούτε το πρόβλημα του Κοζυγίου Πληρωμών αντιμετωπίστηκε, αλλά αντίθετα με την αναδιάρθρωση της οικονομίας που προωθήθηκε και τους προσανατολισμούς των εξωτερικών

συναλλαγών που διαμορφώθηκαν διαιωνίστηκαν οι δυνάμεις που ασκούν αυξητικές πιέσεις στα ελλείμματα του ισοζυγίου.

Θα πρέπει επίσης να επισημάνουμε ότι, η ανάπτυξη και εκβιομηχάνιση του '50 και ιδιαίτερα της δεκαετίας του '60 δεν είναι αναγκαίο να αποδοθεί στη βιομηχανική πολιτική ή τον ενδεικτικό προγραμματισμό που εφαρμόστηκε. Η όποια οικονομική επιτυχία οφείλεται μάλλον σε μεγαλύτερο βαθμό στα οικονομικά δεδομένα της χώρας (χαμηλοί μισθοί, πρώτες ύλες, αγορά, γεωγραφική θέση) και στην ευνοϊκή διεθνή συγκυρία. Ας σημειωθεί επιπλέον ότι, η περιορισμένη αποτελεσματικότητα του προγραμματισμού που εφαρμόστηκε δεν αφορά τις αδυναμίες του οικονομικού προγραμματισμού γενικώς, αλλά αντανάκλα μάλλον την αδυναμία σχεδιοποίησης μιας καπιταλιστικής οικονομίας (Μπάτσης 1977: 203, 207) και τις συγκεκριμένες αδυναμίες του ενδεικτικού προγραμματισμού που επισημάνθηκαν παραπάνω για την εξεταζόμενη περίοδο. Ως προς το πρώτο θα πρέπει να σημειώσουμε ότι, η εγγενής αντιφατικότητα των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής δεν επιτρέπει μια ουσιαστική σχεδιοποίηση του καπιταλισμού, μέσα στα πλαίσια ενός ενιαίου κοινωνικού ορθολογισμού, πράγμα που έχει τις σοβαρές του συνέπειες για την κοινωνική και περιφερειακή ανάπτυξη, αλλά και για το περιβάλλον (Λιοδάκης 1993).

Ας σημειωθεί πάντως ότι, οι αισιόδοξες προοπτικές και η μεγάλη διεθνής απήχηση του οικονομικού προγραμματισμού κατά τις αρχές του '50, μετά από μια εικοσαετή εμπειρία προγραμματισμού, έδωσαν τη θέση τους κατά τις αρχές της δεκαετίας του '70 σε μια κατάσταση απογοήτευσης και υποβάθμισης του προγραμματισμού. Οι αιτίες αυτής της μεταστροφής, η οποία παρουσιάζεται ίσως ακόμα εντονότερη σήμερα, στις αρχές του '90, θα πρέπει να αναζητηθούν στην ασάφεια στόχων λόγω της αυξανόμενης αβεβαιότητας της καπιταλιστικής αγοράς, στον κλονισμό της κοινωνικής ισορροπίας από την ανερχόμενη ταξική σύγκρουση, στις παραπλανητικές συγκρίσεις των επιδόσεων σε χώρες που εφαρμόσαν ή όχι διάφορους τύπους προγραμματισμού (Αν. Ασία, Αν. Ευρώπη, αναπτυσσόμενες χώρες), και στα ιδιαίτερα προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι αναπτυσσόμενες χώρες (βλ. και Κατηφόρης 1984: 25, Chakravarty 1991). Επαιξαν βέβαια το ρόλο τους και οι κριτικές των θεωρητικών εκφραστών της ελεύθερης οικονομίας που, αντί της υπεράσπισης του *laissez faire*, επικεντρώθηκαν στις αδυναμίες του οικονομικού προγραμματισμού που εφαρμόστηκε (βλ. Wellisz 1971). Παρά την μεταστροφή πάντως που προαναφέραμε, θα πρέπει να επισημάνουμε ότι, τόσο η ελληνική όσο και η διεθνής εμπειρία δεν θέτουν σε ουσιαστική αμφισβήτηση ούτε την αναγκαιότητα ενός έντονου κρατικού παρεμβατισμού ιδιαίτερα στις αναπτυσσόμενες χώρες, ούτε γενικά την αποτελεσματικότητα και την κοινωνική σκοπιμότητα του οικονομικού προγραμματισμού, ιδιαίτερα όταν τοποθετείται σε κατάλληλα κοινωνικά πλαίσια και μέσα σε σοσιαλιστικές προοπτικές.

Ειδικά για την Ελλάδα και με βάση τα προηγούμενα θα μπορούσαμε να καταλήξουμε στο συμπέρασμα ότι, η κοινωνικο-ταξική και παραγωγική διάρθρωση της χώρας, το εξαρτημένο μοντέλο ανάπτυξης που ακολουθήθηκε, οι βασικές πολιτικές επιλογές της άρχουσας τάξης, η πρόωπη αναστολή ή αντιστροφή της πολιτικής υποκατάστασης εισαγωγών, και η έλλειψη ουσιαστικής δημοκρατικής συμμετοχής δεν επέτρεψαν μια επαρκή ανάπτυξη και αποτελεσματική εφαρμογή του οικονομικού προγραμματισμού. Έτσι, παρά το γεγονός ότι η προσπάθεια οικονομικού προγραμματισμού συνέβαλε στη μεταπολεμική

οικονομική ανασυγκρότηση της χώρας και την αξιολογή εκβιομηχάνισή της, ιδιαίτερα κατά τη δεκαετία του '60, δεν μπόρεσε να δημιουργήσει τις προϋποθέσεις για μια αυτοδύναμη ανάπτυξη και μια βιώσιμη εκβιομηχάνιση της χώρας, όπως έδειξαν οι οικονομικές εξελίξεις μετά την κρίση του 1973-74 και η ένταξη της χώρας στην ΕΟΚ το 1981.

Κρίνοντας σήμερα αναδρομικά τις οικονομικές εξελίξεις της εξεταζόμενης περιόδου μπορούμε να πούμε ότι η πρόταση μιας σχεδιοποιημένης εκβιομηχάνισης και ανάπτυξης που εκφράστηκε από το έργο του Μπάτση, η οποία τελικά δεν εφαρμόστηκε, και οι πιθανές προοπτικές της δεν μπορούν να μηδενιστούν από τις πρόσφατες εξελίξεις στις χώρες του λεγόμενου "υπαρκτού σοσιαλισμού", αφού εκείνο που απέτυχε ήταν ένα συγκεκριμένο πρότυπο "σοσιαλισμού" και όχι η δυνατότητα μιας σχεδιασμένης και κοινωνικά ελεγχόμενης ανάπτυξης ή ο σοσιαλισμός γενικά. Με βάση βέβαια τα σημερινά δεδομένα, θα απαιτούνταν προφανώς κάποια αναθεώρηση της υπεραισιόδοξης στάσης και τοποθέτησης του Δ. Μπάτση, σε ότι αφορά τις προοπτικές μιας σοσιαλιστικής ανάπτυξης και στην έκταση που αυτές σχετίζονται με πρότυπα ή αντιλήψεις που επικράτησαν στην ΕΣΣΔ και τις τότε "σοσιαλιστικές" χώρες της Αν. Ευρώπης. Είναι πάντως μάλλον ασφαλές το συμπέρασμα ότι, "η κατάρρευση του κομμουνισμού (sic) είναι ικανή να μειώσει τα παθητικά των συστημάτων της αγοράς (του καπιταλισμού, Γ.Λ.) που γίνονται περισσότερο και όχι λιγότερο προφανή. ...διότι ο σοσιαλισμός όπως ήταν πάντα κατανοητός δεν είναι αδύνατος. ...διότι το όραμα μιας δίκαιης, δημοκρατικής οικονομίας, που δημιουργεί μια αυξανόμενη αλληλεγγύη στα μέλη της, είναι τόσο ελκυστική και έχει τόσο απήχηση όσο ποτέ" (Albert & Hahnel 1992).

Από την άλλη μεριά, και με βάση τις πρόσφατες εμπειρικές ενδείξεις, είναι εμφανής η αποτυχία του ενδεικτικού προγραμματισμού που επιχειρήθηκε και του προτύπου της εξαρτημένης εκβιομηχάνισης και ανάπτυξης που ακολουθήθηκε στην Ελλάδα.

Με βάση τα παραπάνω μπορούμε να καταλήξουμε στη διαπίστωση ότι τα ζητήματα και οι βασικές επιλογές του κοινωνικού μετασχηματισμού παραμένουν ανοικτά, πράγμα που υποδηλώνεται και από το γεγονός ότι πληθαίνουν οι θεωρητικές αναζητήσεις σε μια "τριτοδρομική κατεύθυνση" (βλ., μεταξύ άλλων, Σταμάτης 1988, Kornai 1990, Nove 1991, Devine 1992, Albert & Hahnel 1992, Laibman 1992). Σε μια κατεύθυνση δηλαδή που αρνείται τόσο την προοπτική της καπιταλιστικής ανάπτυξης, όσο και το συγκεντρωτικό και γραφειοκρατικό σοσιαλισμό και τον αντίστοιχο οικονομικό προγραμματισμό.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αγγελόπουλος, Α. "Ο Ρόλος του Κράτους στην Οικονομική Ανάπτυξη" Νέα Οικονομία, Νο 1 (1967).
- Albert, M. and Hahnel, R. "Socialism As It Was Always Meant To Be" Review of Radical Political Economics, 24(3-4): 46-66 (1992).
- Chakravarty, S. "Development Planning: A Reappraisal" Cambridge Journal of Economics, 15: 5-20.

- Datta-Chaudhuri, M. "Market Failure and Government Failure" *Journal of Economic Perspectives*, 4(3): 25-39 (1990).
- Devine, P. *Democracy and Economic Planning*, Cambridge, Polity Press (1988).
- . "Market Socialism or Participatory Planning" *Review of Radical Political Economics*, 24(3-4): 67-89 (1992).
- Dodaro, S. "Comparative Advantage, Trade and Growth: Export-Led Growth Revisited" *World Development*, 19(9): 1153-1165 (1991).
- Ellis, H. et al. *Industrial Capital in Greek Development*, Αθήνα, Κ.Ο.Ε. (1963).
- Ζαχαρέας, Αιμ. "Το Σχέδιο του Πενταετούς Προγράμματος" *Νέα Οικονομία*, No 6 (1966).
- Καλογερόπουλος, Γ. "Εκμετάλλευση και Κέρδη στην Ελληνική Βιομηχανία" *Επιστημονική Σκέψη*, No 48 (1990).
- Karayiannis-Bacon, H. *Tariff Protection and Import Substitution in Post-War Greece* *World Development*, 4: 529-542 (1976).
- Καράγιωργας, Δ. "Ο Ρόλος του Κράτους κατά το Πενταετές Πρόγραμμα Οικονομικής Αναπτύξεως" *Νέα Οικονομία*, No 3 (1966).
- Κατηφόρης, Γ. *Γενικές Αρχές Προγραμματισμού*, Αθήνα, Κ.Ε.Π.Ε. (1984).
- Κ.Ε.Π.Ε. *Σχέδιο Προγράμματος Οικονομικής Αναπτύξεως 1966-70*, Αθήνα, (1965).
- Kornai, J. "The Affinity Between Ownership Forms and Coordination Mechanisms: The Common Experience of Reform in Socialist Countries" *Journal of Economic Perspectives*, 4(3): 131-147 (1990).
- Κουτσουμάρης, Γ. *Η Μορφολογία της Ελληνικής Βιομηχανίας*, Αθήνα, Κ.Ο.Ε. (1963).
- . *Χρηματοδότησις και Ανάπτυξις της Βιομηχανίας*, Αθήνα, Ι.Ο.Β.Ε. (1976).
- Κριμπάς, Γ. "Η Διαδικασία Προγραμματισμού για την Ανάπτυξη της Ελληνικής Οικονομίας" *Νέα Οικονομία*, No 3 (1966).
- Laibman, D. "Market and Plan: The Evolution of Socialist Social Structures In History and Theory" *Science & Society*, 56(1): 60-91 (1992).
- Lange, O. *Οικονομικός Σχεδιασμός και Πολιτικές Σχέσεις*, Αθήνα, Κάλβος, (1974).
- Lavoie, D. *Rivalry and Central Planning*, London, Cambridge Univ. Press (1985).
- Λιοδάκης, Γ. *Κριτική της Θεωρίας του Διεθνούς Εμπορίου: Η περίπτωση της Ελλάδας 1950-1975*, Αθήνα, Α.Τ.Ε. (1985).
- . "Περιφερειακή Ανάπτυξη και Περιβάλλον", *αδημοσίευτη εργασία*, (1993).
- Liodakis, G. "The Theory of Economic Regulation and Flexible Specialisation, its Critique and Relevance in the Case of Greece" στο Γ. Λιοδάκης (επιμ.) *Κοινωνία, Τεχνολογία και Αναδιάρθρωση της Παραγωγής*, Αθήνα, Παπαζήσης (1993).
- Μηλιός, Γ., *Ο Ελληνικός Κοινωνικός Σχηματισμός: Από τον επεκτατισμό στην καπιταλιστική ανάπτυξη*, Αθήνα, Εξάντας (1988).
- Mouzelis, N. *Modern Greece: Facets of Underdevelopment*, New York, Holmes & Maier (1978).
- Μπάτσης, Δ. *Η Βαρεία Βιομηχανία στην Ελλάδα*, Αθήνα, Κέδρος, (1977). [1947].
- Nove, A. *The Economics of Feasible Socialism Revisited*, 2nd edn. London, Harper Collins (1991).

- Papandreou, A. *Fundamentals of Model Construction in Macro-Economics*, Athens, Center of Economic Research (1962).
- Πεσμαζόγλου, Γ. "Τρεις Αδυναμίες του Προγράμματος" *Νέα Οικονομία*, No 3 (1966).
- Προδρομίδης, Κ. *Οικονομική Πολιτική και Προγραμματισμός*, Αθήνα, Κ.Ε.Π.Ε., (1973)
- Ρουμελιώτης, Π. *Πολυεθνικές Εταιρίες και Υπο/υπερτιμολογήσεις στην Ελλάδα*, Αθήνα, Παπαζήσης (1978).
- Σκούντζος, Θ. *Οικονομικός Προγραμματισμός*, Αθήνα, Κ.Ε.Π.Ε. (1971).
- Σταμάτης, Γ. "Οι Λειτουργίες του Οικονομικού Προγράμματος και της Αγοράς στις Σοσιαλιστικές Οικονομίες" *Τεύχη Πολιτικής Οικονομίας*, No 3. (1988).
- Steiner, P. *On the Process of Planning*, Athens, Κ.Ε.Π.Ε., (1968).
- Tomlinson, J. "Why wasn't there a 'Keynesian revolution' in economic policy everywhere?" *Economy and Society*, 20(1): 103-119, (1991).
- UNCTAD, *Handbook of International Trade and Development Statistics*. (1988).
- Unsal, E. "The Heavy Industry Priority in Socialist Economic Planning" *Science & Society*, 54(4): 391-407, (1990-91).
- Weisser, G. *Ορια και Προβλήματα Προγραμματισμού*, Αθήνα, Κ.Ε.Π.Ε. Wellisz, S. (1971). "Lessons of Twenty Years of Planning in Developing Countries" *Economica*, 38(5): 121-135 (1965) (1965)
- Υπουργείον Συντονισμού, *Πενταετές Πρόγραμμα Οικονομικής Αναπτύξεως της Χώρας: 1960-1964*, Αθήνα (1965), (1960)